

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԱՆԱՂՑԻԻ

ԴԺՈՒԱՐԻՄԱՑ ՄԷԿ ՀԱՏՈՒԱԾԻՆ ՄԱՍԻՆ

Գրիգոր Դարանաղցի, իր ժամանակագրութեան մէջ (երուսաղէմ, 1915) կը նկարագրէ արևու ամբողջական խաւարում մը, որ երեք ժամ տեւած է և տեսանելի եղած՝ Քեմալի և չրջակայ գաւառներուն մէջ 25 Յուլիս 1590ին:

Հաւանականաբար նոյն տարին է որ, արևու այս խաւարումէն առաջ, չորեք-տասանամեայ գեոատի նախարարած Գրիգոր «բռնութեամբ» արեղայ կը ձեռնադրուի: Զեռնադրութենէն ետք ալ Գրիգոր կը շարունակէ իր համեստ սակայն բանաստեղծական գրադուրը:

Արեղայ նախարարածը այս խաւարումը «գուշակութիւն» մը կը համարի այն ըմբոստութեան զոր նոյն տարուան Օգոստոսին վերջերը Քիւրտերը կը յարուցանեն նոյն չրջանին մէջ: «Ոչ թէ երեւի, այլ աննշան մարդիկ, գողեր և աւազակներ, հովիւներ և ռամիկ շինականներ, կը գրէ Դարանաղցի, համախմբուեցան և Քղիի պարոնին վրայ երթալով զայն սպաննեցին և տունը աւարի տունին: Յետոյ, Եկեղեցի գաւառին՝ Երզնկայի վրայ քաւեցին, մեծ վնաս պատճառեցին և հրձգութիւն ըրին: Իշխան մը կամ պարոն մը չկար որ անոնց դէմ երթար: Էրզրումի փաշան հեռու էր. մինչև որ անոր լուր տրուէր, անոնք երկիրը աւերակի կը վերածէին»:

Բարեբախտաբար, Իպրահիմ աղա (կամ պէկ) անուն սիփահի մը սակաւաթիւ (*) ձիաւորներով, բայց առջևէն քշելով զիւղերուն նախիրները իրենց նախարարածներով, երազընթաց կը քալէ ըմբոստ Քիւրտերուն դէմ:

Հունձքի եղանակն էր և հողը՝ երաշտացած ու փոշիի վերածուած: Զիւրու և նախիրներուն հանած փոշին օդին մէջ մօայլ

(*) Տպագրին մէջ՝ «առեալ զսկաւ սկայ զօրս իւր»։ Սակաւ սկայ բառերը կը կարգամ սակաւալայ:

ամպի մը պէս կը բարձրանայ: Ըմբոստները, կարծելով թէ Էրզրումի փաշան էր որ իր բոլոր զինուորներով իրենց դէմ եկած էր անուսարտափի կը մատնուին:

Նոյն պահուն, ըստ Դարանաղցիի, Քիւրտերը ուրիշ արհաւիրքի մըն ալ ահանատեա կ'ըլլան: Երկինքէն ձիաւորներ կ'իջնէին՝ կանանչ նիզակներ բռնած և իրենց վրայ կը յառաջանային: Այս երկրային ու երկնային միացեալ ոյժերը փախուստի կը մատնեն ըմբոստները, իսկ Իպրահիմ աղան (կամ պէկը) զանոնք հետապնդելով անխնայ կը կոտորէ, մինչև մայրամուտ: Քիչեր միայն կը յաջողին փախչիլ:

Կը պատմուի թէ, կը շարունակէ Դարանաղցի, Իպրահիմ մինակը հարիւր Քիւրտ սպաննած էր, իսկ ուրիշ սպանեալներուն թիւը մարդ չգիտցաւ (էջ 23-24):

Զսպումի այս գործողութեան առթիւ, Դարանաղցի կը պատմէ մանրազէպ մը, որ ահաւասիկ.

«Եւ Իպրահիմ պէկն ընդ կոսորելն մին այլակեայ բացաղլուի եւ գիսաւոր յապսալ առասպելէր, կը պատմէ Դարանաղցի, ընդդէմ Իպրահիմ պէկին եւ փչէր ի նա, ասելով՝ կայմայ կայմայ, պէն թարին տակուլեմ, ասէր. եւ փչէր եւ փրփրայր: Եւ ընդ առասպելին, եհաւ զղլուլսն եւ ընկեց եւ զլուլսն ի քաւալին գեռ այնպէս զօղանջէր: Եւ արքն որ ընդ նմա՝ սեսին զմիջօքն արաւնուղ կապեալ որպէս գօշի, յորժամ լուծին ի միջացն, սեսին լի ոսկով լցեալ: Ասաց Իպրահիմն՝ քէ ասէր թարին, չեմ իրաւ ելեր: Եւ այսպէս բարձան Ասուծով չարքն յերկէ» (էջ 24):

Դարանաղցիի այս հատուածին մէջ յառաջ բերուած են քանի մը օտար բառեր, որոնց իմաստը ժամանակագրութեան հրատարակչին՝ հոգեւոյս Մեսրոպ վարդապետ (յետոյ՝ արքեպիսկոպոս եւ պատրիարք) նշանեանի բառերով «մօլթ մեացած» են (տե՛ս Ներածութիւն, էջ 28):

Այս օտար բառերն են «կայմայ, կալմայ, պէկն քափին ասկուլեմ», որոնց իմաստին «մթութիւն»ը ալ աւելի թանձրացած է հատուածին վերջընթեր նախադասութեան («Ասաց Իպրահիմն... չեմ սխալ ելեր» սխալ կէտադրութեամբ (*):

(*) Կէտադրութիւնը կատարուած է հրատարակչին կողմէ:

Աղեներն է որ հրատարակիչը ելեր բառը կարծած է ելլել բային բացասական ձևը, քանի որ ստորակետով մը զատած է քա-
բինը չեմէն, և «չեմ իրաւ ելեր» կարդա-
ցած է, հասկնալով «իրաւ չեմ ելեր», աշ-
տինքն «սխալներ եմ»: Բայց այս ընթեր-
ցւածով հատուածին իմաստը իրապէս մութ
և անհասկնալի կը մնայ: Ընդհակառակն
կարդալով «սոսաց Իպրահիմն թէ ասէր թա-
քին չեմ, իրաւ ելեր» յստակօրէն կը հաս-
կցուի հետեւեալը. «Իպրահիմ ըսաւ թէ
(ապտալը) կ'ըսէր. «թաքին չեմ». իրաւ
ելաւ», և միեւնոյն ժամանակ կը պարզուի
թէ «կալմայ, կալմայ, պէն քալին տակու-
լեմ» բարբառային ձև մըն է արդի թուր-
քերէն «կե'լմէ, կե'լմէ, պէն թէքին տե-
լի'լիմ» նախադասութեան, որ կը նշանակէ
«մի՛ գար, մի՛ գար (այսինքն՝ իմ վրաս մի՛
յառաջանար) ես թէքին չեմ»:

Հատուածին իմաստը լիովին ըմբռնելու
համար կը մնայ հասկնալ քեֆին բառին ի-
մաստը:

Թեֆին, որ մէկէ աւելի նշանակութիւն-
ներ ունի, կը նշանակէ ախտեղ «առանձին»,
մինակ» պարսկերէն՝ եկրա, ըստ Սամի պէյ
Փրաշերիի Գամուռու-ը բիւրֆիին: Թեֆին
սեյիլ կ'ըսուի տունի մը համար որ ոգիներէ
յաճախուած է և կամ մարդու մը համար
որուն մէջ ճիւղեր (գերբնական ոգիներ) կը
բնակին:

Ապտալը կ'ըսէր ուրեմն Իպրահիմին.

— Իմ վրաս մի՛ յարձակիր, որովհետեւ
ես առանձին չեմ. ինձի հետ են ճիւղերը. ես
գերբնական ոյժերով զինուած մարդ մըն եմ:

Բայց Իպրահիմ կը թուի սնոտի հաւատա-
լիքներէ զերմ մէկը եղած ըլլալ որ, առանց
վախնալու ճիւղերէն, սուրի հարուածով մը
կը թոցնէ մօլեգին ապտալին զլուխը:

Երբ Իպրահիմի հետեւորդները ապտա-
լին մարմինը կը խուզարկեն, կը տեսնեն
որ մէջքը գօտիի տեղ մախաղ մը կապած է
որ ոսկեգրամով լիցուն է: Այն ատեն Իպ-
րահիմ սրամտութեամբ կ'ըսէ. «Ապտալը
կ'ըսէր թէ մինակ չէր. իրաւունք ունի ե-
ղեր. չէ ստեր: Ահաւասիկ իր ճիւղերը՝ ոս-
կեգրամները»:

Դարանաղցի, թէն չէ ըսած, բայց
կը թուի մասնակցած ըլլալ այս զսպողա-
կան գործողութեան իրրեւ մէկը այն նախ-
բարածներէն զոր Իպրահիմ իր սակաւաթիւ
զինուորներուն առջեւէն վազցուցած էր
իրենց հօտերուն հետ, յարուցուած փոշիով

խտրելու համար թշնամին: Բայց թէ չորեք-
տասանամեայ Գրիգոր մասնակցած ըլլալ
նաեւ կռիւներուն՝ հաւանական չի թուիր:

Ամէն պարագայի մէջ, եթէ Դարանաղցի
ականատես չէ եղած ապտալին սպանու-
թեան, ականջալուր եղած է զսպումին
պատմութիւններուն, որոնք խորապէս տը-
պաւորուած են իր յիշողութեան վրայ:

Ըմբոստութեան այս դէպքին մասին
Դարանաղցիի հաղորդած տեղեկութիւնը
մեծապէս շահական է իրրեւ առաջին յիշա-
տակութիւնը այն ըմբոստական լայնածա-
ւալ շարժումին, որ ԺՂ. դարուն վերջին
տարիները ծագեցան Փոքր Ասիոյ զանազան
մասերուն մէջ և ծանօթ է ձեւալիներու
ապստամբութիւն անունով:

Այս փոքրիկ հատուածը մանրանկարն
է ամբողջ շարժումին:

Ապտալ (տեղիւիչ) մը (*) կ'առաջնորդէ
խոնարհ ու տգէտ Քիւրտ զիւղացիները,
այսինքն թրքական տիրապետութեան են-
թակալ ոչ-թուրք ժողովուրդին թշուառ մէկ
մասը կ'առաջարկութեան ներկայացուցիչին՝
«պարոն»ին դէմ, զոր սպաննել և որուն
տունը կողոպտել կուտայ, ապահովաբար
անոր գործած հարստահարութեանց և ա-
պօրինութեանց վրէժը լուծելու և կողո-
պուտով իրենց նւթական վիճակը բարեու-
քելու համար: Քաջալերուած առաջին յա-
ջողութեանէն, ըմբոստները կը համարձակին
յարձակիլ Երզնկայի նման մեծ քաղաքի
մը վրայ, և, երբ չեն յաջողիր զայն գրաւել
և կողոպտել, զայն մասամբ կը հրկիզեն յա-
գեցնելու համար իրենց քրնախնդրութիւնը:

Այսպէս, «ձեւալիներու ապստամբու-
թիւն» կոչուած ըմբոստութիւնները ուրիշ
բան չեն բայց եթէ հարստահարուած ոչ-
թուրք հասարակ ժողովուրդներուն մէկ
մասին ընդգլուցմանը զինքը շահագործող
օտար իշխանութեան դէմ, առաջնորդու-
թեամբ կամ թեւադրութեամբ աղանդաւոր
և մեծ մասամբ չիի կրօնաւորներու: Ուրիշ
խօսքով, տնտեսական պատճառներու հե-
տեւանքով ծագած ընկերային շարժումներ՝
կրօնական պատրուակով:

Բարիկ

ՀԱՅԿ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

(*) Ապտալը ախտեղ տեղիւիչ կը նշանակէ: Ապ-
տալ բառին վրայ շատ ընդարձակ յօդուած մը ունի
փրոֆ. Ֆուաթ Քէօփրիւլիւի: Հալի էպէսիյարը Անթի-
լոփէսիսի առաջին և միակ պրակին մէջ: